

ŠLECHTICKÁ SFRAGISTIKA

Pojednáváme-li o šlechtických pečetích, potom je užitečné si uvědomit, že se jedná o skupinu nesmírně početně i typově různorodou a bohatou. Dokonce nepochybíme, pokud označíme šlechtickou sfragistiku za asi vůbec nejrozsáhlejší skupinu ze všech pečetí různých vrstev společnosti v tuzemských archivech a muzeích, která navíc prošla pozoruhodným vývojem.

Dnes je již dostatečně známo, že se šlechta v počátcích své existence příliš nezajímala o listinu a písemné právní pořizení. Mnohem více dbala a upřednostňovala projednání právních záležitostí na zemském soudě či kolokviu přede svědky. Pokud tedy vztah šlechticů k listině nebyl kladný, pak samozřejmě nebyl kladný ani k pečeti, která ověřovala právní pořizení.

Počátky šlechtické pečeti v českých zemích jsou spjaty s pečetěmi Hroznaty Kadeřavého a Hroznaty, zakladatele kláštera v Teplé, z let 1189 a 1197. Pozvolna následovaly pečeti dalších zemských předáků, zejména Vítkovců. Po vzoru panovnických kancelářů začali i přední velmoži země od sklonku 12. století vydávat své listiny, přičemž listiny vydávané pouze pod šlechtickou pečeti nacházíme až v první čtvrtině 13. století. Jejich příjemcem byla zejména církev a poddanská města. Vznik šlechtických dvorů a kancelářů je u nás možno postihnout přibližně od poloviny 13. století. Rozvoj pečetí šlechty výrazně ovlivnilo první interregnum (1278–1283), po němž jejich počet – oproti předchozí době – výrazně stoupá.

Třinácté století ovšem zaznamenalo také první pečeti šlechticů. Zřejmě vůbec nejstarší pečeť šlechtičny v českých zemích je poněkud nejasná a osobitá pečeť Markéty z Miroslavi z roku 1243. Bohužel jde o jediný dochovaný exemplář, který je poměrně otřený, nicméně lze konstatovat, že v pečeti oválného tvaru o velikosti 32 x 23 mm je v pečetním poli zachycená ženská postava s rozpráženými rukama. V literatuře se dokonce objevil názor, že se jedná o byzantskou gemu, což je zřejmě poněkud přehnané. Z dalších šlechticů přemyslovské doby jmenujme alespoň Anežku ze Švábenic, která disponovala dokonce dvěma typáři (1287 a 1293), Vojslavu, vodu po Jenčovi z Deblína (1295–1305), která toto dokonce uvádí v legendě své pečeti (+ S. RELICTE YENZONIS DOEBLIN) a Gertrudu, vdovu po chebském vilikovi Pabovi ze Sparnecku, která v roce 1301 – poněkud netypicky – pečeť již zemřelého manžela pojala jako svou. Za zmínku

stojí ještě pečeť Guty z Valtic, jejíž pečeť z roku 1285 je pro šlechtičnu pozoruhodná tím, že má štítovitý tvar.

Další vývoj šlechtické pečeti pokračoval přibližně do 16.–17. století, od kteréžto doby se s pečeti lze stále častěji setkávat spíše jen v soukromo-právní oblasti, neboť patrimonialia počala používat vlastních pečeti. A i v oné soukromo-právní oblasti je pečeť stále více vytlačována vlastnoručním podpisem.

U vnějších znaků šlechtických pečeti lze konstatovat, že nejrůznorodější a tedy vlastně i tím badatelsky nejzajímavější materií představují šlechtické pečeti ve své jakési první etapě, kterou bychom mohli v našem domácím prostředí vymezit od prvních šlechtických pečeti po přibližně počátek dvacátých let 14. století. Právě v ní nabývají různých velmi rozmanitých tvarů – šestiboké, osmiúhelníkové, převládají však jednoznačně kulaté a štítovité; postupně roste velikost pečeti zejména u špiček společnosti, poměrně různorodá je i typologie pečetního obrazu, své ustálení hledá text pečetní legendy atd. Snaha předních magnátů přiblížit se zeměpanské pečeti se projevila zvětšující se velikostí pečeti, volbou typologie pečetního obrazu i rozšířením typů pečeti. Na sklonku přemyslovské doby pečeti nejméně 26 šlechticů dosáhly alespoň 50 mm, v pečetním obrazu se objevují – vedle převažujícího erbovního typu – figurativní náměty (jezdecký a pěší) a setkáváme se i se sekrety. Všeobecně lze říci, že tato první etapa je jistým obdobím hledání podoby šlechtické pečeti, které se více nevyskytuje. Přibližně po roce 1320 je pečetní obraz omezen v podstatě pouze na erbovní kompozice, tvar většinou kulatý a velikostně se šlechta spokojila s malým rozměrem pečeti v rozmezí 20–30 mm.

Po stránce typologie pečetního obrazu je naprostá většina šlechtických pečeti *erbovních*. Nicméně u předních magnátů v zemi se setkáváme u velkých pečeti rovněž s pečeti figurativními – *portrétními jezdeckými* či *pěšími*. Na rozdíl od západní Evropy se však tyto typy pečetního obrazu objevily toliko u některých vybraných rodů (Rožmberkové) či spíše jedinců z naprosté špičky společnosti. Figurativní pečeti tvořily náplň pečetního pole u našich šlechtických pečeti přibližně do roku 1320, avšak u Rožmberků se opět dostávají do užívání od 15. století, byť pouze u rožmberských vladařů a to ještě jen některých. Dále je možno zmínit opavské Přemyslovce, které je ovšem lépe radit do panovnické sfragistiky, neboť se jedná o drobné suverény. S jezdeckým typem pečetního obrazu se lze setkat rovněž v novověku, zde však jde o několik jednotlivin – např. u Jana Jiřího Krnovského nebo knížete Karla Lichnovského. U Jana Jiřího Krnovského jsme

svědky unikátnosti dokonce i v rámci evropské sfragistiky. Rytec pečeti jej totiž stylizoval do ozbrojeného jezdce s kopím a praporcem v ruce, doplněného heraldickou složkou na vlýsu kolem pečetního pole, nicméně současně vyšel z hagiografického motivu sv. Jiří, probodávajícího kopím draka. Jinými slovy jsme zde svědky kompozice na pomezí portrétního jezdeckého a obrazového hagiografického typu pečeti, kdy Jan Jiří je vyobrazen sice v portrétním jezdeckém válečném typu, avšak zabíjející draka.

U Rožmberků odpovídá symbolu rožmberského jezdce. Někdy se tyto pečeti mohly i schématem a pojetím obrazu blížit pečetím panovnických, jako např. II. typ jezdecké pečeti V. typu jezdecké pečeti českého krále Jana Lucemburského. V přemyslovském období se setkáváme také s prvním mluvícím znamením. To když si v roce 1301 na své pečeti Jindřich z Lokte, vilik na Lokti, nechal vyrýt do pečetního pole ozbrojené rámě.

Legenda byla v nejstarším období ryta smíšeným majuskulním písmem, gotická minuskula se začíná projevovat od přibližně poloviny 14. století. Často však třeba jen na jediném typáři z několika u téhož jednice. Ve druhé polovině 15. století se setkáváme v pečetních legendách s kapitálou, zejména u rodů, jež byly pod vlivem renesance z Uher. Mnohdy je doplňována vavřínovým věncem, jenž ohraničil legendu. První jazykově české legendy se vzácně objevují již ve 13. století, nicméně ve větší míře ve století patnáctém. Pronikání úřadu a titulů do legendy je charakteristické spíše pro starší dobu, tedy počátky pečeti šlechtické, dále si pak podržely jen pečeti nejvyššího zemského maršálka u pánů z Lipé, neboť tento úřad byl v rodě dědičný.

Nejstarší pečeti šlechty jsou obvykle zhotoveny z vosku barvy přírodní či přirozené. Barvení jsme v našem prostředí svědky již ve 13. století, avšak dosti výjimečně. Ještě v následujícím století přírodní vosk zcela převažuje, i když se již vedle něj začínají pravidelněji objevovat pečeti v barveném vosku. Pro špičky šlechty (panský stav) se následně ustálila červená barva vosku, nižší šlechta pak používala zejména vosk černý. Mnohdy členové panského rodu, kteří pravidelně pečetili do vosku barvy červené tu a tam užili i vosku barvy přírodní, obzvláště pokud ke zpečetění došlo mimo jeho kancelář a vosk jiné barvy prostě nebyl k dispozici.

Zejména během 15. století sehrála červená barva pečetního vosku značnou roli při povyšování rodů do panského stavu. Typickým, příkladem pro Moravu jsou rody pánů z Veitmile, Žerotína a Ludanic, kteří hned po uvedení do pan-

ských lavic důsledně pečetili do pečetního vosku barvy červené. Naopak, u některých starožitných panských rodů, jaké představují třeba Šternberkové či Pernštejnové, se setkáváme s pečetením do vosku barvy černé.

Největší tvarovou pestrostí se vyznačují signety, kde najdeme nejčastěji ovál i osmiúhelník. Velikost signetů se pohybuje kolem 18 mm, ale u špičky společnosti jsou i větší. Pečeti ve 14. století se blíží velikostně sekretním a vzniká z nich pak zvláštní druh – zejména u šlechtických pečeti – který je v poslední době nazýváný osobní hlavní pečeti. Od 16. století však velké pečeti velmožů opět značně nabývají na velikosti a např. u velké pečeti Petra Voka z Rožmberka, která je co do typu pečetního pole jezdecká, činí velikost 95 mm.

U většiny šlechtických rodů lze typologicky rozdělit užívání pečeti na velké, sekrety a signety. V počátcích vývoje šlechtické pečeti se lze setkat také s pečeti sduženými několika (obvykle dvou) osob, jež byly ve vzájemném právním vztahu. Za vhodný příklad sdužené pečeti v době vlády Přemysla Otakara II. mohou posloužit např. sdužená pečeť Jindřicha I. a Vítka z Rožmberka či dokonce dva typáře bratrů Ekharda z Miroslavi a Hartléba z Myslibořic. Jednou z posledních šlechtických sdužených pečeti je zřejmě pečeť synů Děpolta z Riesenburku z roku 1287. Na skutečnost sdužené pečeti vždy upozorní legenda, v níž jsou osoby uvedeny.

Dalšími pečetními typy byly pečeti velké, menší, sekretní, osobní hlavní a signetní, jejichž značné rozšíření spadá do 16. století. Se sekrety se v přemyslovské době a tedy v počátcích naší sfragistiky, setkáváme pouze u naprosté špičky společnosti. Jmenujme Zdeslava ze Šternberka (1297), Jindřicha I. z Rožmberka (dokonce dva tyty sekretu, 1302 a 1309) či Sezemu z Landštejna (1293), u něhož je však pozoruhodné, že zřejmě nedisponoval jinou pečeti než sekretem.

U mnohých pečetních typů je ovšem problematické je jednoznačně typologicky zařadit, zejména pokud jde o dobu od počátku 14. století. Velikost pečeti některých jedinců – dokonce i ze špičky společnosti – má klesající tendenci a s menším rozměrem bývá i poměrně často jednodušší náplň pečetního pole. Současně se jedná o dobu, kdy se objevují první osobní hlavní pečeti. Mnohdy je tedy velmi obtížné rozpoznat, zda se jedná o sekret či osobní hlavní pečeť příslušného velmože. Typickým příkladem mohou být pečeti např. u pánů z Hradce na přelomu 13. a 14. století začíná velikost dosti razantně zmenšovat. Takže pokud I. typ pečeti Oldřicha II. z Hradce z roku 1292 je pečeti typologicky

nesporně velkou, pak podstatně menší pečeť téhož z roku 1300, nacházející se v dorsu velké pečeti, sice působí dojmem sekretu, toto označení v legendě ovšem nenese a vzhledem k dalšímu vývoji (velikostnímu i pečetního obrazu) u pečeti pánů z Hradce, není vyloučeno, že se také může jednat o osobní hlavní pečeť.

Šlechtické pečeti jsou vynikajícím pramenem pro heraldiku, na jejich dlouhých vývojových řadách můžeme zejména sledovat proměnu typologie štítu a příleb. Lze dospět – i přes ne zcela jednotnou terminologii např. příleb – k zajímavým a cenným výsledkům.

Na nejstarších erbovních nebo znakových pečetích se setkáváme s gotickým štítem. Od první poloviny 15. století máme doloženo použití španělských štítů, již od doby druhé poloviny 15. století se setkáváme na pečetích s terčí. Od 16. století se vedle terče vyskytují paralelně i renesanční štíty. Od 17. století můžeme potkat štíty francouzské a barokní. Nejstarší doba přináší přílby hrncové, nicméně ještě do konce 13. století jsou prokazatelné i přílby kbelíkové. Od 15. století se objevují přílby kolčí, turnajové od století šestnáctého. Tu a tam je možnost setkat se i s helmy méně běžnými a častými, např. německým šalířem.

Od sklonku 13. století nalézáme dekorativní pojednání plochy pečetního pole některých pečeti, projevujícím se damaskováním drobnými předměty (obvykle rostlinné úponky, routy, hvězdičky či jiné drobné předměty). V pečetním poli však našla své zastoupení i architektura (např. nejstarší pečeť Oldřicha II. z Rožmberka z roku 1418) – přibližně sto let po té, co ji nacházíme na pečetích českých církevních hodnostářů.

O tom, že některá pečetidla se uchovávala v rodě i po smrti, zřejmě z pietních důvodů nebo jako přirozená rezerva drahého kovu, jsme svědky u Rožmberků, kdy k roku 1545 máme zaznamenánu zprávu o tom, že v sakristii krumlovské hradu bylo uchováno sedm velkých i malých pečeti.

Tu a tam jsem svědky přerývání typářů, kdy se upravovalo pouze jméno, často v důsledku finančních obtíží (např. u jezdeckého pečetidla Jošta III. a Petra V. z Rožmberka). Převzatých pečetidel, na nichž se neměnilo jméno, bylo více (např. Bavor ze Strakonice či Smil z Lichtenburka) a často pro ně hovoří nikoli finanční problémy, ale naopak sebevědomí či úcta k rodové tradici.

Počet typářů, které šlechtic vyměnil během svého života, býval různý. Ale u předních velmožů země to mohlo být klidně i osm pečetidel; vhodnými příklady mohou být Jindřich I. z Rožmberka, Petr I. z Rožmberka nebo Bavor III. ze Strakonice. Jind-

řich I. z Rožmberka ovšem zasluhuje mnohem více naší pozornosti. Je to velmož, v jehož pečetnictví jako by se odrážel pomyslný vývoj naší nejstarší fáze šlechtické sfragistiky. První pečeť měl totiž sdruženou se svým bratrem Vítkem (VI.). Vzápětí si pořídil postupně (nikoli paralelně) již dva velké samostatné typáře, kde sáhl po tom nejhonosnějším motivu, tedy jezdeckém, po kterém šlechtic sáhnout mohl. Oba typy jsou stejně velké a velmi podobné, liší se v podstatě pouhým klenotem jezdce, kdy na I. typu se objevují do kruhu uspořádaná paví pera, zatímco u II. typu to jsou již rožmberské růže. Současně je ale v jednom případě doložena i rozměrově menší pečeť, zachycující v polopostavě ozbrojeného rytíře s taseným mečem a štítem s rožmberskou růží v pečetním poli. Je otázka, zda máme co do činění již s prvním typem menší pečeti v naší sfragistice vůbec, nebo se ještě jedná o velkou pečeť. Časově se ale v užití překrývá s velkými jezdeckými pečetěmi. Jindřich také sáhl ještě po dvou erbovních sekretech, které jsou si rovněž poměrně podobné.

Alespoň pro nejstarší dobu je pochopitelné střídání pečetidel u jednotlivce. Avšak v několika málo případech dokonce máme doloženého šlechtice, který – podle dokladů u písemností – jednoznačně pečetil několika typy stejného typu pečeti paralelně. Uvedená věc je na překvapující, neboť poněkud – alespoň pro vrcholný středověk – popírá smysl pečeti jako právního prostředku, který je nezaměnitelný a jednoznačně svého majitele identifikuje. Na druhou stranu mnozí šlechtici po opuštění typáře si nechali vyrýt pečetidlo nové, které bylo předchozímu velmi podobné. Nicméně z těch jedinců, kteří paralelně disponovali např. dvěma velkými typáři pečetí, můžeme zmínit např. brněnského cúdaře Bravíka. U něho máme doloženy tři typy velké pečeti, přičemž I. typ známe z roku 1288, II. typ z let 1294–1297, avšak současně v roce 1296 použil dalšího, nového pečetidla, tedy III. typu. Důvod není znám.

Zatímco u figurativních pečetí můžeme zohlednit více také uměleckohistorické hledisko, neboť pečeť často představuje drobnou plastiku, jejíž figurativní reliéf je spíše modelovaný, často vysoký a od pečetního pole odsazený, pak u erbovních pečetí plochou, ryteckou, zachycující erb a jde tedy spíše o postižení vývoje heraldického. Současně musíme konstatovat, že se možná v budoucnu pozmění pohled na ikonografický význam těch figurativních pečetí panovníků i šlechticů, které nesou v pečetním poli ozbrojence. Ozbrojený rytíř byl dosud považován za rytíře Kristova. Je však potřeba vidět, že se majitel pečeti nechává zobrazovat se všemi svými slavnostními atributy, včetně klenotu přilby, který se ale nepoužíval v bitvě, ale v turnajích ano. Tvrdit však jednoznačně, že před

sebou máme záměrně znázornění rytíře, připraveného k turnaji, by bylo patrně přehnané. Jednak se na turnajích – zejména v mladší době – používaly poněkud jiné typy přileb a štítů, jednak by to dehonestovalo ideál Kristova rytíře. Spíše tedy máme co do činění se zdůrazněním všech prostředků honosnosti, identifikace a prestiže příslušníka panovnického rodu či šlechtického velmože, než jeho cíleného zobrazení v turnajové zbroji.

Velmi zajímavé jsou pak pečeti těch členů rodu, kteří se stali duchovními. Ty pak ale musíme řadit do pečeti duchovních, byť se na nich často objevuje heraldická rodová symbolika (např. u Petra II. z Rožmberka).

Je možné setkat se rovněž s pečeti šlechticů, ačkoliv ty nejsou tak časté. Ženy si nechávaly na své pečeti umístit jak svůj rodový erb, tak i, byly-li provdány, erb manželův. Setkáváme se zde tedy často se čtvrcením štítu, na který bylo možné tato rodová znamení dobře umístit. Pokud žena zůstala neprovdána, nechala si do pečetního pole samozřejmě vyrýt své rodové znamení. Od 16. století jsou známy i signety, ty jsou často i u šlechticů doplňovány monogramy. Vývojem písma, tvarem pečeti i pečetním voskem korespondují pečeti žen s pečeti mužů. Vyhledávaným zdrojem pro studium šlechtických pečeti se staly zejména landfrýdy, které měl za povinnost zpečetit každý šlechtic.

Zajímavou kapitolou jsou pak pečeti těch příslušníků šlechtické obce, kteří zastávali některý z úřadů. Takové se uplatnili u zemských soudů a sněmů. Někteří z nich si do pečetní legendy zastávaný úřad uvedli, jiní nikoli. Ale existovali dokonce úředníci u šlechtických dvorů předních magnátů.

O úřednících šlechtických dvorů se dozvídáme nemnoho toliko z textu listin, pečeť dodnes zanechal zřejmě jen Držek, vilik Václava z Lichtenburka (1304). Pečeť nese v pečetním poli nějaké kopytnaté zvíře (berana či jelena?), jež není zcela rozpoznatelné pro nízkou kvalitu a značnou rustikálnost zpracování. Jednoznačně dokládá, že pečeti šlechtických úředníků a hodnostářů výrazně kvalitativně zaostávaly za úrovní pečeti svých chleboďarců a předních zemských magnátů. Často si dávali leníci zpečetit svá právní pořizení pečeti svého pána. Vhodným příkladem může být Dominik z Pasovar, leník Rožmberků, jehož pečeť je dokonce k listině z roku 1301 přivěšena až jako druhá v pořadí za pečeti jeho pána Jindřicha I. z Rožmberka.

Zajímavou otázkou je otázka právní validity šlechtické pečeti či její právní autenticity. U šlechty výzkum jasně prokázal, že ještě v korvínovském a jagellon-

ském období požívala šlechtická pečeť plné autenticity, ale toliko ve vlastních právních pořízeních či v pořízeních poddaných. V cizích právních záležitostech stále ani v pokročilém století 15. a počátkem 16. století neměly šlechtické pečeti hodnotu plné autenticity. Zřejmě proto se jako naprosto běžný vyvinul institut spolupečetění a pronikl i do dobových právních knih a příruček. Analýzou zejména Tovačovské knihy a její konfrontací s pečetní praxí bylo možno dospět k přesvědčivému závěru, že dodržování Tovačovské knihy byla ve většině případů respektována a dodržována, mnohdy až na bázi právního formalismu. Bylo stanoveno, že pokud nejde o výrazně problematickou situaci, jakou je například válka, je třeba, aby v případě šlechtického vydavatele listin tento ještě „*příprosil*“ dalších šest pečetitelů, kteří svým ověřovacím prostředkem ztvrdí větší jistotu listiny. V drtivé většině případů se toto ustanovení dodržovalo, ba mnohdy právě pouze formálně, tedy tak, že u listiny sice najdeme celkově sedm pečetí, ale některé jsou dokonce stejné od jednoho pečetitele. Předmětnou etapu můžeme nazvat jako počátek konce šlechtické pečeti. Vedle ní se totiž začíná objevovat také podpis a je jen málo dbáno na to, jaká pečeť se vlastně u písemnosti nachází. Někdy vše zašlo až tak daleko, že se nedbalo ani na typy pečetí či dokumentů, zda se jedná o velkou či signetní pečeť, o listinu či list. To je nesporně počátek úpadku pečeti.

Plné autenticity pro právní záležitosti cizích osob šlechtické pečeti nedosáhly. Na Moravě se počet „*příprošených*“ obvykle ustálil v mírových časech na šesti šlechtických pečetích, kdežto v Čechách v užším slova smyslu na 15; vysvětlení disproporce lze jistě odůvodnit počtem rodů. Avšak ani v první čtvrtině 16. století ne každý šlechtic disponoval typářem, pokud však disponoval, obvykle mu stačil jediný, který lze nazvat osobní hlavní pečetí. Jen členové panských rodů vedle něj pečeti rovněž signetem.

V článku *O pečetech* manských práv olomouckého biskupa, která ale pocházejí z doby o něco mladší roku 1526, jejichž ustanovení však platila nejméně od roku 1471, se píše, že plné autenticity požívají pečeti papežů, králů, světských a duchovních knížat, prelátů, kapitul a konventů. Byla pro ně typická plná autenticita ve vlastních i cizích záležitostech. Šlechta však může svou pečetí dokázat plně právní autoritu toliko ve vlastních věcech nebo záležitostech poddaných.

Pečeti šlechticů v mladší době nalzáme společně s pečetí manžela, samostatně se vyskytují jen pečeti vdov, pokud samostatná neodvovělá žena pečtila, pak spíše jen korespondenci.

***

Snad nejbližší kapitole šlechtické pečeti má pečeť zemského soudu. Zemský soud byl určen k projednávání záležitostí svobodných obyvatel Českého království, tedy šlechticů v první řadě. Jednalo se o nejvýznamnější soudní instituci v zemi a jeho hlavním motivem je sv. Václava s páskou s latinským textem CITAT AD IVDICIVM (v českém překladu „pohání k soudu“) v ruce. Pečetidlo nalezlo uplatnění v citační funkci, tedy v pohánění a předvolání provinilců před zemský soud. Ale pečetidla, jehož vznik je datován do 13. století, bylo využito i v mnohem později např. při odstoupení územních práv České koruny Prusku 16. července 1743, přičemž těchto práv se vzdaly stavové.

Na Moravě jsme informováni o větší a menší stavovské pečeti mnohem později. Pečetní obraz obou je stejný, tj. v pečetním poli se nachází francouzský štít s moravskou orlicí, kterou jako štítonoš nese stojící postava anděla. Text legendy na velké pečeti zní: INSIGNIA.QUATUOR.STATUUM.MARCHIONATUS.MORAVIAE, na menší: SIGILLUM.DOMINORUM.DEPUTATORUM.MARCHIONAT.MORAVIAE. Byla určena pro zpečetění důležitých stavovských věcí, jako je např. souhlas s Pragmatickou sankcí či zpečetění stavovských dluhopisů. Přestože máme dnes fyzicky doloženy tyto pečeti od poloviny 18. století až téměř do roku 1848, zmínky o moravská stavovské pečeti známe již od sklonku 16. století.